

РЕЦЕНЗИЯ

**от д-р Енчо Недялков Герганов -
проф. в Нов български университет, пенсионер**

на дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен „доктор“ в област
на висше образование: 3. Социални, стопански и правни науки
професионално направление: 3.2. Психология
докторска програма: Педагогическа и възрастова психология

Автор: Кирил Найденов Кирилов

Тема: **Причинно-целев анализ на психологическото време в средна зряла възраст**

Научен ръководител: доц. д-р Ирена Иванова Левкова –
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”

1. Общо описание на представените материали

Със заповед № Р33-1939 от 2.06.2021 г. на Ректора на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски” (ПУ) съм определен за член на научното жури за осигуряване на процедура за защита на дисертационен труд на тема “Причинно-целев анализ на психологическото време в средна зряла възраст” за придобиване на образователната и научна степен ‘доктор’ в област на висше образование 3. Социални, стопански и правни науки, професионално направление 3.2 Психология, докторска програма Педагогическа и възрастова психология.

Автор на дисертационния труд е Кирил Найденов Кирилов – докторант в задочна форма на обучение към катедрата по Психология с научен ръководител доц. д-р Ирена Иванова Левкова от Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”.

Представеният от Кирил Найденов Кирилов комплект материали на хартиен носител е в съответствие с Чл.36 (1) от Правилника за развитие на академичния състав на ПУи включва следните документи: молба до Ректора на ПУ за разкриване на процедурата за защита на дисертационен труд; автобиография в европейски формат; протокол от катедрения съвет, свързан с докладване на готовността за откриване на процедурата и с предварително обсъждане на дисертационния труд; дисертационен труд; автореферат; списък на научните публикации по

темата на дисертацията; копия на научните публикации; декларация за оригиналност и достоверност на приложените документи.

Докторантът е приложил 10 публикации, от които 8 статии, публикувани в рецензирани списания, и 2 доклада на научни конференции, публикувани в Сборници от доклади на двете научни конференции. Всички статии са включени в «Архив каузометрии» на Международната асоциация на каузометристите (МАК), на която авторът е член.

Броят на научните публикации е достатъчен, за да се представи научното съдържание на дисертационния труд на научната общност по специалността.

2. Кратки биографични данни за докторанта

Докторантът е завършил висше образование по медицина във ВМИ – Варна през 1986 г. Работил е като лекар. През 2008 г. завършва второ висше образование в Тракийския университет, Стара Загора по специалност „Психологическо консултиране в социалната сфера” и получава професионална квалификация като консултант по приложна психология в социалната сфера. От 2007 до 2014 работи като психологически консултант в частен консултативен кабинет, Казанлък. От 2014 г. досега е психологически консултант в СНЦ „Пътеки”, гр. Казанлък. Междувременно записва задочно докторската програма по психология в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски”, където разработва докторската си дисертация.

3. Актуалност на тематиката и целесъобразност на поставените цели и задачи

Проблемите за времето вълнуват човечеството от древността до наши дни, а проблемът за психологическото време и неговият причинно-целеви анализ придобиват все по-голяма актуалност. Задачите на дисертационното изследване да се направи анализ на различните концепции за психологическото време на личността, да се разкрият и определят специфичните му особености; да се направи сравнителен анализ на основните фактори, влияещи на психологическото време на личността в биографичен мащаб и се изведат главните тенденции и закономерности на тяхното влияние в средна зряла възраст; да се въведат, обосноват и проучат допълнителни каузометрични показатели, които да обогатят каузометричния анализ в теоретичен и практически аспект **са във висока степен актуални**. Тяхното решаване с експериментална методология, представено в следващите части на дисертационния труд, показва значимостта им за теоретичния и приложния анализ на психологическото време на личността.

4. Познаване на проблема

Докторантът познава в дълбочина проблемите, свързани с психологическото време на личността. В прегледа на литературата по тези проблеми той е обхванал практически всички

публикации по каузометрия, като им е направил задълбочен анализ и е дал творческа оценка за приносите на отделните учени по въпроса. В много от случаите той обогатява концепциите на отделни автори, като въвежда нови понятия и прави предложения да се използват допълнителни показатели и предметно-целеви връзки за разширяване на изследванията по каузометрия.

5. Методика на изследването

Докторантът използва съвременна изследователска методология, включваща на първо място методи за измерване на психологическото време. Проблемът за измерването на използваните теоретични конструкти е свързан както с теоретичното им съдържание, така и с тяхната операционализация. Измерването позволява да се използват и други мощни изследователски методики, като статистическите методи на корелационния анализ, факторния анализ, дисперсионния анализ и др. В този смисъл Кирилов използва адекватна методика за изследване и успява да постигне поставените цели на дисертационното изследване и да даде адекватни отговори на задачите, които решава в дисертационни си труд.

6. Характеристика и оценка на дисертационния труд

Дисертационният труд е структуриран в увод, три глави и заключение. В Увода е дадена целта на изследването, а именно да се разкрие спецификата на психологическото време на личността в средна зряла възраст. Освен това са формулирани 5 задачи и 4 хипотези. В синтезиран вид са посочени методите на изследване, които са използвани в дисертационната разработка.

В първа глава „Теоретичен обзор” е направен преглед на изследванията, свързани с определението на понятието време в историческа, философска и физическа перспектива. Подробно са разгледани концепциите за времето на древногръцките философи Хераклид, Парменид и особено добре са представени постановките на Аристотел, който за първи път задава психологическия въпрос „Как възприемаме времето”. Освен това повлиян от Питагор, Аристотел твърди, че времето е число или с други думи времето е поредица от изчислими движения. Докторантът представя и концепциите на философите от средновековието и Ренесанса, като Августин Блажени, Тома Аквински, английските философи Томас Хобс и Джон Лок и много други. Практически Кирилов е отразил концепциите за времето на цяла плеада от английски, френски, немски и други европейски философи и учени. Много добро впечатление прави нагласата на автора да акцентира върху онези моменти от разгледаните концепции за времето, които са в центъра на неговите теоретични разработки в новото научно направление каузометрия.

В специален раздел „1.1.2.Категорията „време“ в психологията и свързаните с нея дисциплини” Кирилов разглежда много подробно изследванията на психологическите аспекти на времето от Вилхелм Вунд, Хелмхолц, психофизичния закон на Вебер и Фехнер. Подробно е разгледана теорията на Филип Зимбардо и неговите изследователски методики. Авторът стига до най-ново време, когато психологическото време се изследва специално в новото научно направление каузометрия, за създаването на което и той има големи заслуги. Докторантът прави преглед на трудовете на водещите в областта руски учени Головаха и Кроник, на българските учени Ирена Левкова, Дончо Градев и др. По-нататък Кирилов разглежда подробно различните концепции за психологическото време, като квантовата концепция, събитийната концепция за психологическото време, причинно-целевата концепция за психологическото време на личността. След като прави подробен анализ на положителните и отрицателните страни на тези концепции, докторантът стига до извода: „Причинно-целевата концепция има за цел и стремеж да сведе до минимум методологичните проблеми и пропуски на предишните две - квантовата и събитийната. Тя се основава на разбирането, че психологическото време на личността в биографичен мащаб се определя от съществуващите причинно-целеви връзки между определен брой (от 15 до 21) най-важни събития в живота на ИЛ. Веднъж фиксирани, в каузоматрицата, тези връзки подлежат на редица математически обработки и анализи, но си остава въпросът за избора на точно посочените събития, както и действителното наличие на определените от ИЛ връзки помежду им” (стр. 48).

Най-голямо място в първа глава напълно основателно е отделено на проблемите, свързани с операционализацията на конструкта „психологическо време на личността”. Разгледани са няколко вида операционализации. На първо място е представена операционализацията на конструкта «психологическо време на личността» чрез причинно-целеви анализ. По същество това е сърцевината на каузометрията. Затова наред с операционните процедури по този модел Кирилов разглежда и основите на тази нова наука каузометрия и най-съществените й продукти, като каузограма, каузоматрица и др. Във връзка с операционализацията въвежда и понятията очаквана продължителност на живота (ОПЖ), оценка на петгодишните интервали (ОПИ), причинно-целеви връзки (ПЦВ) и средство-целеви връзки (СЦВ) между събитията и др. Тук въвежда и формули за изчисляване на психологическия възраст. В края на първа глава Кирилов разглежда някои проблеми, свързани с операционализирането на конструкта „психологическо време на личността”.

В първа глава докторантът проявява изключително задълбочената си подготовка по проблемите на конструктите време, психологическо време, събития, причинно-целеви връзки между събитията, средство-целеви връзки между събитията, каузограмен анализ и др. Той не

само познава много добре изследванията на различни автори върху тези проблеми, но предлага собствени теоретични подходи и операционни процедури за някои важни конструкти, с което обогатява новата наука каузометрия.

Във втора глава „Дизайн на научното изследване” докторантът представя основите на науката каузометрия, в рамките на която планира собствените изследвания за решаване на поставените задачи и постигане на целта на дисертационния труд. Според докторанта каузометрията възниква като резултат от операционализацията на два основни конструкта - причинно-целеви анализ (ПЦА) на психологическото време на личността в биографичен мащаб и причинно-целева концепция (ПЦК) за психологическото време на личността. Аргументите на докторанта за избор на каузометрията като методологическа основа за дисертационното изследване са следните: „1) Методиката каузометрия позволява най-пълно да се постигне поставената пред научното изследване цел, както и да се решат конкретните, произтичащи от нея, задачи; 2) Каузометрията е доказала своята ефективност, надеждност и валидност при прилагането ѝ сред хиляди ИЛ. Тя е широко използвана в редица страни по света, като този процес продължава и в момента. 3) В България тази методика се познава от малко на брой специалисти, но не се използва на практика. Затова, една от подцелите на научното изследване е каузометрията да бъде популяризирана и да се покажат възможностите за нейното използване в практиката; 4) Резултатите, получавани при каузометричното изследване могат да бъдат сравнявани с получените такива от други изследователски методи - на първо място, например, с тези от въпросника на Зимбардо за времевата перспектива на личността ZTPI, както и да се търси корелация между тях.” (стр. 84).

В съответствие с целите и задачите на дисертационното изследване докторантът планира извадка от 108 изследвани лица на възраст между 40 и 65 навършени години. Това е извадка от групата на средната зряла възраст. От изследваните лица се събира информация по определени методики, за да се изпълнят 15 етапа на каузометричния анализ. Кирилов въвежда формули за изчисляване стойностите на различните показатели при изпълнението на каузометричния анализ.

В обобщението в края на втора глава докторантът прави следното заключение:

„В настоящата глава бе показан както дизайнът на самото емпирично изследване, така и неговите теоретични предпоставки за правилното му провеждане. Посочени са конкретните методики, както и местата, където се предлага те да бъдат променени и/или обогатени. До колко новите предложения са ефективни и ефикасни, остава да се определи от получените

практически резултати и техния научен анализ не само тук, но и в бъдеще. Разбира се, основната цел на изследването остава непроменена - осъществяване на причинно-целеви анализ на психологическото време в средна зряла възраст.” (стр. 122).

В глава 3. “Резултати и анализ” са представени резултатите от изчислението на психологическата възраст на изследваните лица. В прегледни таблици са дадени средните стойности на психологическата възраст за различни подгрупи от общата извадка. В таблица 3 са дадени средните стойности на психологическата възраст за изследваните лица от цялата извадка на възраст 40-65 г. (средна зряла възраст) и на две възрастови подгрупи (Група А:40-49 г. и група Б: 50-65 г.). В колоните са посочени 6 метода за изчисляване на психологическата възраст, а първата колона е за календарната възраст. В таблица 4 са дадени средните стойности по календарната възраст и шестте индекса за измерване на психологическа възраст за подгрупите по пол – жени и мъже, а в таблица 5 за две подгрупи по образователен ценз (под средно образование и над средно образование). Докторантът е направил подробен статистически анализ на данните от тези анализи, като е сравнил и резултатите от различните методи за измерване на психологическата възраст на ИЛ.

В три таблици (7,8 и 9) са дадени резултатите от изследването и определянето на най-важните за ИЛ събития в живота им. Показан е средният брой събития (среден брой минали и бъдещи събития) общо за извадката, както и по групи според възрастта, пола и образованието на ИЛ. Докторантът прави сравнение между средните с критерии за статистическа значимост на разликите между сравняваните средни и прави интересни изводи.

С аналогични таблици са показани резултатите от изследванията на сферите на принадлежност на събитията. Най-интересните за каузометричния анализ на психологическата възраст на ИЛ са резултатите от Изследване и определяне на средство-целевите (СЦВ) и причинно-следствените (ПСВ) отношения/връзки между събитията. Реализирани, актуални и потенциални връзки. В таблици 13, 14 и 15 (стр. 147 – 149) са записани средният брой причинно-целеви връзки между събитията за цялата извадка и по групи според календарната възраст, пола и образованието. И тук докторантът е направил адекватна интерпретация на получените резултати. В раздел 3.1.8. Изследване и определяне на „входното събитие” - на каква средна календарна възраст е и в какъв контекст, са записани в подобни таблици и данните за „входните събития”, които също са ключови за каузометричния анализ. Подобни на анализа на данните от предходните таблици и в този раздел докторантът е направил сравнителни анализи на данните за „входните” събития за цялата група и по групи съответно по календарна възраст, пол и образование.

Каузометричната информация се обогатява както от данните за биографичния хоризонт (3.1.9), така и от данните за моментната събитийна (биографична) възраст - ePA , моментната събитийна (биографична) скорост - V_e , и моментното събитийно (биографично) време – T_e (3.1.10). Тук докторантът е изчислил и общата продължителност на живота според тези каузометрични показатели.

Докторантът е изследвал и определил по съответните формули както моментната каузометрична психологическа възраст (sPA), моментната каузометрична психологическа скорост (V_s) и моментното каузометрично психологическо време (T_s). (3.1.11), така и моментната интегрална психологическа възраст (IPA), моментната интегрална психологическа скорост (V_i) и моментното интегрално психологическо време (T_i). (3.1.12). Така той е оползотворил всички показатели за изчисляване на психологическата възраст, които е въвел в теоретичната част.

Тази богата информация за определяне на различните видове възрасти - qPA , ePA , sPA и IPA , заедно с календарната възраст CA е подложена на сравнителен анализ в параграф 3.1.13. Така докторантът постига цялостност и завършеност на каузометричните изследвания в докторския си труд.

В параграф 3.1.15 Кирилов представя резултатите и от класическото изследване на времевата перспектива на личността чрез въпросника на Зимбардо. Той е изследвал и зависимостите между резултатите, получени с помощта на този въпросник и каузометричната методика чрез корелационен и факторен анализ.

В Заключението докторантът дава резултатите от проверката на формулираните хипотези. Хипотеза 1 напълно се потвърждава. Според автора избраният подход на изследване, възможността за творческо доразвиване на методиките, е позволил да се направи цялостна моментна «снимка» на психологическото време на личността в биографичен мащаб, в изследваната извадка, даваща възможност да се твърди с определена достоверност, че психологическото време на личността в средна зряла възраст (в България) се определя от посочените и изследвани (над 50 на брой) количествени и качествени показатели), въз основа на които може да се направи съдържателна интерпретация. Хипотеза 2 е частично потвърдена. Хипотеза 3 също се потвърждава от каузометричното изследване. Хипотеза 4 също се приема.

7. Приноси и значимост на разработката за науката и практиката

В края на дисертацията Кирилов е формулирал приносите на дисертационния си труд.

Към научните отнася два съществени приноса – 1. направен е обобщен причинно-целев (каузометричен) анализ на психологическото време на личността в биографичен мащаб и 2.

като използва аналогии от физиката, е въвел понятието «Каузометрична Мотивационно-Енергийна Система» (КМЕС), включваща нововъведените моментни величини «обща мотивационна енергия», «мотивационна работа», «мотивационна кинетична енергия», «мотивационна потенциална енергия» и производните им относителни величини, както и начинът на изчисляването им.

Към теоретичните е отнесъл два приноса – 1. Въведена е обобщена формула за определяне на каквато и да е възраст, като използваните досега в каузометрията представляват нейни частни случаи; 2. Въведени са формули за определяне на различните видове моментни психологически скорости (в биографичен мащаб), в зависимост от различните показатели на психологическата възраст, както и за съответните субективни продължителности (протяжности) на интервалите на психологическите времена (в биографичен мащаб).

Пет приноса са отнесени към научно-приложните, а именно 1. Въведени са два нови за каузометрията показателя на психологическата възраст - събитийна (биографична) психологическа възраст и интегрална психологическа възраст, както и са предложени начини за изчисляването им; 2. Въведено и обосновано е понятието «позиция» (степен на включеност) на ИЛ спрямо съобщаваните от тях при каузометричния анализ събития. Обособени са три различни позиции: информиран, наблюдател, участник; 3. Въведено и обосновано е понятието «стандартизиран цветови спектър» на цветовете асоциации, според които ИЛ оцветяват събитията в каузометрията, с помощта на осемте основни цвята от теста на Люшер; 4. Въведено е понятието «входно събитие» (хронологично първото събитие от всички съобщени от ИЛ), като е изследвана средната календарна възраст, в която се намират ИЛ при случването му, както и е направен контент-анализ на неговото съдържание; 5. Въведено е понятието «биографичен хоризонт», показващо числено каква част, в събитийно отношение, от субективната картина на целия си жизнен път «виждат» ИЛ към момента на изследването.

Докторантът е формулирал още 5 приложни приноса.

Научните, теоретичните, научно-приложните и приложните приноси напълно съответстват на реално получените в тези четири категории.

8. Преценка на публикациите по дисертационния труд

Докторантът е направил 10 публикации по темата на дисертацията. Осем от тях са статии, публикувани в престижни научни списани, които се рецензират и две са доклади на две Научни конференции, публикувани в Доклади. Седем статии са публикувани в списанието

„Балканско научно обозрение” и една в списанието „Психология на развитието”. Освен това всички публикации са включени в «Архив каузометрии» на Международната асоциация на каузометристите (МАК), на която авторът е член.

9. Лично участие на докторанта

Докторантът самостоятелно е планирал и провел научните изследвания в _____ дисертационния си труд. Безспорно е неговото лично участие в тези изследвания, както и в научните приноси. Той предлага собствени измерители на различните видове психологическо време и е естествено да участва лично при използването им в изследванията. Всички получени резултати са негова лична заслуга.

10. Автореферат

Авторефератът е направен в съответствие с изискванията на съответните правилници. Той отразява достатъчно подробно, пълно и точно съдържанието на дисертационния труд. Докторантът е успял да предаде в компактен вид основните научни понятия както в съдържателен аспект, така и в операционален план, изследователските методологии и резултатите от експерименталните изследвания, описани в дисертацията.

11. Критични забележки и препоръки

Нямам критични забележки към теоретичните постановки, изследователската методология, планираните и проведени експериментални изследвания и към интерпретацията на получените резултати.

12. Лични впечатления

Нямам лични впечатления от докторанта, но всичко, което прочетох от него, ме впечатли със своята научност, осмисленост, обвързаност на резултатите от изследванията с лични преживявания, които адекватно отразяват концепциите му за психологическото време.

13. Препоръки за бъдещо използване на дисертационните приноси и резултати

Научните и научно-приложните приноси на дисертационното изследване са в една сравнително нова научна област – каузометрията, и трябва да бъдат широко популяризирани сред психолозите. Препоръчвам докторантът да разработи курсове за преподаване на студенти по психология и педагогика, да прави семинари в докторската програма по Педагогическа и възрастова психология на Пловдивския университет и да дава теми за нови докторски разработки на докторанти по психология, на които да бъде научен ръководител.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Дисертационният труд *съдържа научни, научно-приложни и приложни резултати, които представляват оригинален принос в науката* и отговарят на всички изисквания на Закона за развитие на академичния състав в Република България (ЗРАСРБ), Правилника за прилагане на ЗРАСРБ и съответния Правилник на ПУ „Паисий Хилендарски“. Представените материали и дисертационни резултати **напълно** съответстват на специфичните изисквания на Факултета по Педагогика, приети във връзка с Правилника на ПУ за приложение на ЗРАСРБ.

Дисертационният труд показва, че докторантът Кирил Кирилов притежава задълбочени теоретични знания и професионални умения по научна специалност Психология, като демонстрира качества и умения за самостоятелно провеждане на научно изследване. Нещо повече, той допринася за развитието на науката каузометрия с нови теоретични постановки, операционни индекси и формули за изчисляване на различните видове психологическо време.

Поради гореизложеното убедено давам своята **положителна** оценка за проведеното изследване, представено от рецензираните по-горе дисертационен труд, автореферат, постигнати резултати и приноси и предлагам на почитаемото научно жури да присъди образователната и научна степен „доктор“ на Кирил Найденов Кирилов в област на висше образование: 3. Социални, стопански и правни науки; професионално направление: 3.2. Психология; докторска програма: Педагогическа и възрастова психология

София, 6.09.2021 г.

Проф. д-р Енчо Герганов
(ак. дл. н. ст. име фамилия)